

POZNAŃSKA SOCJOLOGICZNA SZKOŁA BADAŃ NAD RODZINĄ W NURCIE POWOJENNEJ EWOLUCJI SOCJOLOGII RODZINY W POLSCE*

ANNA WACHOWIAK

OKRES POWOJENNY – JAKO PRZERWANIE TRADYCJI PRZEDWOJENNEJ POLSKIEJ SOCJOLOGII RODZINY

Rewolucyjne, a nie ewolucyjne przekształcenia społeczne w Polsce po II wojnie światowej, w konsekwencji przynieść musiały również zmianę problematyki społecznej, gdyż radykalnie zmieniło się też społeczeństwo – podłoże tych badań. O odpowiedzi na pytanie dotyczące ciągłości i kontynuacji nurtu badań socjologii rodziny z okresu przedwojennego, a także rozerwaniu tradycji w tym zakresie, przesądziły więc w znacznym stopniu, między innymi powyższe fakty. Ponadto, na krótko przed wojną, w jej wyniku lub krótko po wojnie zmarło wielu wybitnych socjologów, a F. Znaniecki pozostał w USA i nie powrócił już z emigracji. Okres stalinizmu był wyjątkowo niesprzyjający dla socjologii, która jako „burżuazyjna nauka”, w warunkach totalitaryzmu nie miała racji bytu. Krótki okres odradzania się socjologii polskiej (której animatorem był J. Chałasiński – do końca 1948 roku na Uniwersytecie Łódzkim), został gwałtownie przerwany. Zamknięto katedry i instytucje socjologiczne aż do 1957 roku. Data ta wiąże się z powstaniem w Poznaniu pierwszej katedry socjologii w Polsce, tuż po okresie „październikowej odwilży”. Okres powojenny, do 1957 roku nie przynosi praktycznie żadnych profitów badawczych socjologii w Polsce. Od 1939 do 1957 roku mamy 17 lat przerwy i zastoju w rozwoju socjologii w Polsce.

W prezentowanym tekście uwaga koncentrować się będzie na powstawaniu polskiej socjologii rodziny w jej powojennym okresie, na uwarunkowaniach i ukierunkowaniach jej rozwoju – mających charakter zobiektywizowanych przyczyn, tj. oddziaływań społeczno-ekonomicznych, ideologicznych i cywilizacyjnych. Całość tych przemian objął „również podstawową grupę społeczną, jaką jest rodzi-

* Referat wygłoszony podczas XII Zjazdu Socjologicznego (Poznań, 15–17 września 2004 r.)

na. Przeobrażenia rodziny współczesnej, dokonały się tak w sferze jej typów, jak i modeli czy wzorów zachowania”¹. Myśl przewodnią prezentowanego tekstu stanowi ewolucja rozwoju socjologii rodziny w Polsce w okresie powojennym i pokazanie na tym tle dorobku założonej przez prof. Zbigniewa Tyszkę Poznańskiej Socjologicznej Szkoły Badań nad Rodziną.

KRÓTKI RYS CHARAKTERYSTYKI SOCJOLOGII RODZINY W OKRESIE PRZEDWOJENNYM W POLSCE

Okres przedwojenny w socjologii rodziny zaznaczył się kilkoma wybitnymi nazwiskami, które wiele znaczyły nie tylko w wymiarze polskiej humanistyki, ale także europejskiej. Polska humanistyka bowiem w okresie dwudziestolecia charakteryzowała się „europejską marką”. Wielu polskich wybitnych humanistów, przedstawicieli nauk społecznych, podejmowało problematykę polskich rodzin czy kondycji rodzin w ogóle, ale zazwyczaj były to badania bardziej o charakterze kontekstowym aniżeli docelowym, gdzie rodzina stanowiłaby centralny przedmiot analizy. Tak więc ani L. Krzywicki, ani S. Rychliński, T. Szczurkiewicz, F. Znaniński, B. Malinowski, J. Bystron, J. Chałasiński, Z. Mysłakowski, L. Petrażycki, M. i S. Ossowsky, K. Dobrowolski i inni znani socjologowie nie zajmowali się problematyką rodziny jako wiedzącą². Taka filiacja kilku dyscyplin społecznych z socjologią rodziny jest jednak także typowym rysem teoretyczno-metodologicznym, możliwym do zaobserwowania w światowej socjologii rodziny w tym okresie.

W pracy *Socjologia rodziny w Polsce. Narodziny i rozwój* zaproponowałam następujące ujęcia dokonań twórców przedwojennych w zakresie socjologii rodziny: ujęcie etnosocjologiczne, pedagogiczno-socjologiczne, historyczno-porównawcze, socjologia humanistyczna oraz ujęcie monograficzno-pamiętnikarskie. Skoncentrowanie się właśnie na metodzie, którą odzwierciedlają różne sposoby prezentacji problematyki rodziny przez badaczy przedwojennych uważam za szczególnie ważne, gdyż kryteria formalno-instytucjonalne, przez niektórych podnoszone jako właściwe kryterium wyodrębnienia się subdyscypliny, wydaje się mniej uzasadnione, niż ramy teoretyczno-metodologiczne. Jednak monografia socjologiczna, tak bardzo rozpowszechniona w przedwojennym sposobie patrzenia i penetracji problematyki rodziny przez polskich socjologów okresu dwudziestolecia międzywojennego „polegająca na prezentacji badanego zagadnienia ze stanowiska różnych grup i części składowych badanej całości społeczeństwa [...] zawsze stanowiła podstawę do generalizacji w badaniach socjologicznych”³. To metodologiczne stanowisko było krokiem ważnym, próbą ukazania tej małej struktury, jaką jest rodzina na tle pro-

¹ A. Wachowiak, *Socjologia rodziny w Polsce, Narodziny i rozwój*, Poznań 1994.

² Szerzej na ten temat pisałam w ww. pracy.

³ A. Kłoskowska, *Antropologiczne stanowisko w socjologii polskiej: tradycja i współczesność*, [w:] A. Kłoskowska (red.), *Naród, kultura, osobowość. Księga poświęcona profesorowi Józefowi Chałasińskiemu*, Wrocław 1983.

blemów złożonego, rozwiniętego społeczeństwa. Ulepszone obecnie metody badań nie zakładają przeciwstawności klasycznych teorii, a coraz szerzej akcentowane stanowisko antropocentryczne zakłada, że nie bada się abstrakcyjnych jednostek statystycznych, lecz indywidualnych ludzi, co potwierdza zrozumienie i uznanie dla trwałego dorobku polskiej socjologii rodziny tamtego okresu, mającej swoje główne oparcie w antropologii.

ROZWÓJ SUBDYSCYPLINY SOCJOLOGII RODZINY W LATACH 1957-1970

Powojenny rozwój socjologii w Polsce znaczą trzy, wyraźnie dające się wyodrębnić okresy. Są to lata: 1957-70, 70-90 i lata po transformacji, trwające aż do chwili obecnej.

„Socjologowie młodszej generacji, którzy podejmowali działalność naukową po 1956 roku, byli przygotowani, jak stwierdził W. Markiewicz – zbyt jednostronnie. Niektórzy z nich programowo ignorowali osiągnięcia socjologii polskiej okresu wcześniejszego. Wśród części socjologów utrzymywała się nieufność wobec dorobku socjologów międzywojennych, (np. wobec F. Znanieckiego), inni zaś zachowywali ostrożność w odwoływaniu się do ich twórczości”⁴. O braku możliwości powrotu do okresu międzywojennego i częściowym przerwaniu tradycji polskiej socjologii rodziny zdecydowała więc również, oprócz wymienionej przyczyny, nieliczna kadra socjologów, którzy by te tradycje przenieśli. Ponadto, światowa socjologia w tym czasie podążała naprzód, a polska nie. Powstała więc również konieczność nawiązania do aktualnych trendów. Ponieważ na wschodzie socjologia nie istniała, a była na Zachodzie, naturalną rzeczą było zwrócenie się na Zachód, w kierunku socjologii amerykańskiej, najbardziej wówczas zaawansowanej i oryginalnej. Dominowało w niej generalnie nastawienie neopozytywistyczne, w którym niepopularne były *case study* i inne, monograficzne „historyjki”, tak charakterystyczne dla międzywojennej socjologii rodziny. Ponadto, od roku 1957 – brak rozoznania władz Polski Ludowej w kwestii budżetów w rodzinach robotniczych, co miało – jak pamiętamy – katastrofalne skutki, spowodowało uruchomienie począwszy od 1957 roku urzędowej statystyki budżetów rodzinnych. Prowadzi je równoległe też kilka innych ośrodków, m.in. Katedra Statystyki SGPiS. Jednak ściśle socjologiczne, szerokie badania nad rodziną prowadzą (po 1957 roku) trzy ośrodki naukowe: 1) Zakład Socjologii na Uniwersytecie Łódzkim, 2) Zakład Socjologii reaktywowanego po wojnie Instytutu Gospodarstwa Społecznego w Warszawie i Katedra Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, 3) Zakład Socjologii Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach.

Badania łódzkie obejmowały rodziny robotnicze przemysłu włókienniczego, warszawskie – przemysłu metalowego oraz badania nad położeniem materialnym

⁴ W. Markiewicz, *Socjologia w okresie dwudziestolecia*, s. 81.

i życiem kulturalnym rodzin robotników Warszawskiej Fabryki Motocykli, a także budżetem kobiet pracujących, badania śląskie dotyczą sfery społecznej przemysłu górniczego i hutniczego. Problemy postawione w tych badaniach nawiązują do międzynarodowego programu badań opracowanego przez Chombarta de Lauwe. Dotyczą one opinii i gustów np. męża i żony nt. pracy zawodowej żony, jej pozycji w rodzinie oraz ogólnej pozycji zawodowej i społecznej kobiety. Również w ośrodku warszawskim najważniejszym zagadnieniem była kwestia pracy zawodowej kobiet zamężnych. Problemy szczegółowe, to przeobrażenia rodzin chłopskich pod wpływem zarobkowania żony. Ośrodek warszawski IGS, jako zasadniczy problem badawczy w tym czasie wysuwa zagadnienie pracy kobiet zamężnych.

Badania śląskie w odniesieniu do rodziny górniczej obejmują szereg aspektów naświetlających procesy przemian, od form tradycyjnych organizacji życia rodziny górniczej do współczesnej. „Badania polskie, nawiązujące do programu międzynarodowego studium porównawczego, dotyczą roli i pozycji kobiety w rodzinie. Przeprowadzono je wg jednolitego kwestionariusza Chombarta de Lauwe, a zrealizowano w trzech krajach, o odmiennych ustrojowo i gospodarczo warunkach społecznych (Francji, Kanadzie i Polsce). Inspiratora tych badań interesowały przede wszystkim wzory i sposoby życia rodzinnego, ukształtowane przez warunki ekonomiczne oraz różnorodne środowiska społeczności miejskiej”⁵. Ówczesna socjologia rodziny od początku więc, poprzez nawiązanie kontaktów badawczych o zasięgu międzynarodowym i prowadzenie badań o charakterze porównawczym, znalazła się w orbicie wpływów zachodnich. Były to neopozytywistyczne metody, pozwalające na szybkie odrobienie wieloletnich zapóźnień.

Kluczowe pytania powojennej socjologii rodziny dotyczą tego, w jakim kierunku zmierzają przemiany w rodzinie pod wpływem socjalistycznej industrializacji i urbanizacji, jakie są następstwa tych przemian w życiu rodziny, jakie się tworzą nowe wartości w jej świadomości, co zmienia się w jej postawach życiowych, czy utrzymywane są w rodzinie tradycje zawodowe, czy wraz z zawodem przekazuje się również dzieciom określone zwyczaje, nawyki, czy też ulegają one wpływom przyniesionym z zewnątrz. Był to podstawowy katalog problemów badawczych, które polscy socjologowie rodziny próbowali wówczas rozstrzygnąć.

Zagadnienia badawcze socjologii rodziny obejmują także bieżące teorie, pojawiające się w zachodniej socjologii rodziny. Okres powojenny to także budowa socjologicznych teorii rodziny. Najważniejsze ówczesne ujęcia teoretyczno-badawcze to: ujęcie interakcyjne, strukturalno-funkcjonalne oraz sytuacyjne. Według F. Adamskiego – wśród tych ujęć teoretyczno-badawczych w pierwszym okresie rozwoju polskiej socjologii zaznacza się zwłaszcza ujęcie sytuacyjne⁶. Okres kształtowania się powojennej socjologii rodziny to okres stawiający przed socjologiem wiele złożonych problemów.

⁵ F. Adamski, *Hutnik i jego rodzina...*, Katowice 1966.

⁶ F. Adamski, *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1982.

W okresie powojennym, od 1956 roku, zaczął się instytucjonalny i merytoryczny start polskiej socjologii rodziny. W ramach socjologii rodziny zaznaczyli się szczególnie swymi badaniami i publikacjami: F. Adamski, B. Gałęski, F. Jakubczak, A. Olszewska-Ładyka, J. Piotrowski, M. Sokołowska, J. Turowski, Z. Tyszka. Jednak mimo wielu publikacji, stan polskiej socjologii rodziny w tym okresie A. Kłoskowska diagnozuje jako nie pozwalający na stwierdzenie „jej dominujących rysów i cech, pozostających w istotnym związku z różnymi zmiennymi wchodzącymi w zakres przeobrażeń szerszej struktury społecznej”⁷. W latach 1963-1971 ukazało się 15 książek poświęconych rodzinie, nie licząc drobniejszych publikacji. W połowie lat 70. powstał Warszawski Ośrodek Badań nad Rodziną Współczesną, zajmujący się głównie gromadzeniem i wymianą informacji oraz organizowaniem naukowych dyskusji w tym zakresie. W tym czasie, w roku 1970, powołano do życia w Polskim Towarzystwie Socjologicznym ogólnopolską sekcję socjologii rodziny, która poza inicjowaniem dyskusji i ogólnopolskich zebrań poświęconych socjologicznej problematyce rodziny, starała się inspirować określone badania oraz utrzymywać kontakty z zagranicznymi ośrodkami zajmującymi się rodziną. W omawianym okresie wykrystalizowały się następujące kierunki badań w Polsce: rodzina robotnicza, rodzina chłopska, rodzina a praca – zwłaszcza praca kobiet, rodzina a industrializacja i urbanizacja, rodzina a kultura i ideologia rodzinna, małżeństwo, narzeczeństwo i dobór małżeński. Jednocześnie, co należy podkreślić, o kierunku podniesienia statusu socjologii rodziny zdecydował również fakt umieszczenia wśród elementarnych problemów socjologii rodziny zagadnienia jej metod empirycznych.

Prof. Zbigniew Tyszka był jednym z prekursorów w Polsce powojennej subdyscypliny: socjologia rodziny. Jego książka *Przeobrażenia rodziny robotniczej w warunkach uprzemysłowienia i urbanizacji* plasuje się jako jedna z pierwszych polskich prac empirycznych, poświęconych socjologii rodziny w pierwszym okresie odradzania się i kształtowania tej subdyscypliny w Polsce, to jest w latach 1957-1970. Pracą o przełomowym znaczeniu dla polskiej socjologii rodziny, wydana w 1974 roku, był pierwszy akademicki podręcznik z zakresu socjologii rodziny pt. *Socjologia rodziny* Zbigniewa Tyszki. Porządkujące, wprowadzające i fundamentalne znaczenie tej pracy polega na tym, że jej autor świadom był konieczności podporządkowania zasad metodologicznych określonej, przyjętej koncepcji przedmiotowego zakresu socjologii rodziny, który to problem był wówczas ciągle otwarty i na nowo dyskutowany⁸. Z. Tyszka ujął tam socjologię rodziny jako „subdyscyplinę socjologii szczegółowej, traktującą o społecznych – obiektywnych i subiektywnych aspektach rodziny jako grupy społecznej i instytucji społecznej, zajmującej się zarówno wewnętrzną strukturą rodziny, jej wewnętrznymi procesami, jak też jej związkami z dynamiką mikro- i makrostruktury społecznej, ujmowanej w kontekś-

⁷ A. Kłoskowska, *Socjologia kultury*, Warszawa 1968.

⁸ Cyt. za A. Wachowiak, *Socjologia rodziny w Polsce. Narodziny i rozwój*, Poznań 1996.

cie społeczeństwa globalnego”⁹. Zbigniew Tyszka określił tam socjologię rodziny jako „subdyscyplinę socjologii szczegółowej, traktującą o społecznych obiektywnych i subiektywnych aspektach rodziny jako grupy społecznej i instytucji społecznej, zajmującą się zarówno wewnętrzną strukturą rodziny, jej wewnętrznymi procesami, jak też jej związkami z dynamiką mikro- i makrostruktury społecznej, ujmowanej w kontekście społeczeństwa globalnego”¹⁰. Zdając sobie w pełni sprawę z różnorodnych, krzyżujących się uwarunkowań życia współczesnej rodziny, Autor podręcznika dostrzega konieczność uporządkowania ich wg jasno sprecyzowanych kryteriów metodologicznych, ponieważ występujące braki metodologiczne utrudniały systematyczne rozważania teoretyczne w ramach socjologii rodziny¹¹.

Z inicjatywy A. Kłóskowskiej pod koniec lat 60. powstała idea badań zespołowych nad rodziną. Pozwalały one na całościowe, empiryczne ujęcie problematyki rodziny. Badania takie, dotyczące różnych typów polskiej rodziny, zostały podjęte w Instytucie Socjologii UAM w Poznaniu, przez zespół kierowany przez Zbigniewa Tyszkę, na podstawie założeń jego metodologii. Ich zadaniem było ukazanie społeczno- strukturalnych uwarunkowań polskiej rodziny. Stało się to jednocześnie przesłanką dalszego kształtowania i systematyzowania całościowych badań empirycznych nad rodziną, zarysowanych już uprzednio. „Badania, które były podstawą ukazujących się do tej pory publikacji, miały zwykle charakter badań indywidualnych, prowadzonych przez rozproszonych badaczy. Działalność badawcza skoncentrowana wokół Zbigniewa. Tyszki i stworzonej przez Niego Poznańskiej Szkoły Socjologicznych Badań nad Rodziną, miała na celu praktyczne zastosowanie jego metodologicznych zasad, jak i przeciwdziałanie rozproszeniu badań nad rodziną – w kierunku ich scalania i realizacji prac zespołowych. Również w tym kierunku zmierzała zbiorowa publikacja pt. *Współczesne rodziny polskie w świetle aktualnych badań* (red. Z. Tyszka) 1974, zawierająca materiały z ogólnopolskiej konferencji nt. problemów rodziny, która odbyła się w Poznaniu w 1973 roku. Była to pierwsza po wojnie ogólnopolska konferencja, podejmująca problematykę rodziny¹². To pierwsze ogólnopolskie forum dyskusyjne z zakresu socjologii rodziny stało się inspiracją do kolejnych sympozjów, organizowanych przez poznański ośrodek. Od roku 1976 Poznań, niejako naturalną koleją rzeczy, stał się Centrum Koordynacyjnym ogólnopolskiego problemu badawczego poświęconego rodzinom polskim. Koordynatorem I stopnia był prof. Zbigniew Tyszka (kierownik Zakładu Socjologii Rodziny Instytutu Socjologii UAM). Programy centralnie koordynowane w latach 1976-1990, skupiły większość ośrodków zajmujących się problematyką rodziny i większość badaczy problemów rodziny z tych ośrodków.

⁹ Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, s. 27-28.

¹⁰ Tamże.

¹¹ M. Łączkowska, *Przyczynek do charakterystyki metodologii Poznańskiej Szkoły Badań nad Rodziną*, [w:] Z. Tyszka, *Poznańska Szkoła Badań nad Rodziną. Metodologia i jej zastosowanie*, Poznań 1990.

¹² A. Wachowiak, *Socjologia rodziny w Polsce*, op. cit., s. 119.

W ośrodku poznańskim zespołowe, wielostronne studia nad rodziną prowadzone są od początku lat 70. Lata 60. to istnienie przy Katedrze Socjologii UAM w Poznaniu 3-osobowego zespołu pod kierunkiem Zbigniewa Tyszki, badającego wybrane aspekty życia rodzin poznańskich robotników wielkoprzemysłowych. W latach 70. działalność Zakładu Socjologii Rodziny Zbigniewa Tyszki koncentrowała się niemal w całości wokół problemów: klasowo-warstwowe, społeczno-zawodowe i środowiskowe (typu: wieś-miasto) uwarunkowania struktury rodziny i procesów życia rodzinnego, z uwzględnieniem świadomości rodzinnej. Badaniom poddano różne kategorie rodzin: robotniczych, chłopskich, rodziny inteligentkie, rodziny wybranych kategorii zawodowych, a także małżeństwa i rodziny studenckie, jak również życie małżeńskie i rodzinne ludzi w wieku emerytalnym. W okresie prowadzenia badań systematycznie była uzupełniana, uszczegółowiana i udoskonalana metodologia, ukształtowana (choć dopiero w zarysach) już pod koniec lat 60., a nazywana metodą integralnej, wieloaspektowej analizy życia rodzinnego, wyrażająca się w trzech następujących wymiarach:

1. Zasada wieloaspektowej analizy rodziny, przy uwzględnieniu wszystkich jej podstawowych aspektów;

2. Zasada analizy rodziny w sprzężeniu z wieloma zewnętrznymi układami społecznymi – ujmowanie rodziny w aspekcie wielu zewnętrznych, zhierarchizowanych i sprzężonych ze sobą oraz rodziną układów: wielokierunkowe i wieloaspektowe spojrzenie na zewnętrzne uwarunkowania rodziny;

3. Zasada wieloaspektowego ujęcia rodziny w świetle różnych, komplementarnych danych empirycznych, zgromadzonych przy użyciu różnorodnych, nawzajem się uzupełniających technik badawczych.

W okresie po transformacji prof. Z. Tyszka wraz z zespołem dokonuje końcowej syntezy rezultatów badań uzyskanych w ramach centralnie koordynowanych programów badawczych, dokonując dalszej rozbudowy systemu metodologicznego badań nad rodziną, a także kontynuuje problematykę badań nad: systemami wartości małżeństw polskich w różnych fazach ich rozwoju, osamotnieniem w rodzinie, przeobrażeniami modelu rodziny w Polsce, stanem polskich rodzin w latach 90. Zajmował się także problematyką stosunków międzypokoleniowych i międzyosobowych w rodzinie w kontekście rozwoju jednostki oraz wychowaniem religijnym w rodzinach katolickich w mieście i na wsi. Wysoki poziom naukowy polskiej socjologii rodziny, podejmowane w jej ramach zagadnienia o dużej doniosłości społecznej, duży zakres komplementarności tych badań – dawały i dają podstawę do pełnej rekonstrukcji przebiegu określonych procesów społecznych w odniesieniu do polskiej rodziny oraz dynamiki funkcjonowania różnych kategorii polskich rodzin współczesnych¹³. Ogromna w tym rola prof. Zbigniewa Tyszki, założyciela Poznańskiej Socjologicznej Szkoły Badań nad Rodziną, należącego do grona czołowych polskich familiologów.

¹³ A. Wachowiak, *Narodziny...*, op. cit., s. 204.

SOCJOLOGIA RODZINY W LATACH 1970- 1990, DALSZY ROZWÓJ SUBDYSCYPLINY

W tym okresie na polskiej mapie znaczących środowisk akademickich zajmujących się socjologią rodziny zaznaczyły się następujące ośrodki: warszawski, poznański, bydgoski, szczeciński, gdański, śląski, krakowski, lubelski i łódzki. Szczegółową charakterystykę dokonań socjologicznych badaczy w tamtym okresie zawiera moja książka pt. *Socjologia rodziny w Polsce. Narodziny i rozwój*, Poznań 1994. W tym miejscu chciałabym zwłaszcza skupić się na dokonaniach poznańskich badaczy podejmujących zagadnienia socjologii rodziny, współpracujących z prof. Zbigniewem Tyszką i realizujących kompleksowo założenia Jego metodologii socjologicznych badań nad rodziną, jak i na współpracujących spoza Poznania socjologów, jednak współtworzących swoim dorobkiem Poznańską Szkołę. Chodzi tutaj o tych badaczy, którzy realizowali Centralne Programy Badawcze poświęcone rodzinie w zakresie problematyki, roli i efektów tych programów – realizujących i aplikujących główne założenia i wytyczne o charakterze teoretyczno- metodologicznym poznańskiej szkoły. Tak więc również ci badacze swoim dorobkiem pośrednio współtworzyli poznańską szkołę. A było tych badaczy ponad dwustu. W drugim okresie badawczym socjologowie polscy podejmują szeroki krąg zagadnień dotyczących współczesnej rodziny polskiej. Kategoria rodzina współczesna ugruntowuje się coraz bardziej w analizie socjologicznej. Polska rodzina w perspektywie socjologicznej ujmowana jest jako grupa i instytucja podlegająca gwałtownym przemianom.

„Wskazemy tu zwięźle kierunki ich zainteresowań:

- 1) ontogenetyczne fazy rozwoju rodzin,
- 2) stosunki społeczno-rodzinne oraz interakcje wewnątrzrodzinne,
- 3) typologia form domu rodzinnego i analiza więzi pokrewieństwa,
- 4) rodzina a mikrostruktura społeczna,
- 5) rodzina a inne instytucje społeczne, w tym instytucje pracy,
- 6) rodzina a makrostruktura społeczna i społeczeństwo globalne,
- 7) rodzina a zdrowie,
- 8) patologia życia rodzinnego,
- 9) metodologiczne problemy badań nad rodziną”¹⁴.

Rok 1976 jest rokiem przełomowym w polskiej socjologii rodziny ze względu na pojawienie się programów badawczych centralnie koordynowanych. Na początku lat 70. pojawia się idea badań zespołowych, pozwalających na całościowe, empiryczne ujęcie problematyki rodziny. Badania takie, dotyczące różnych typów polskiej rodziny, zostały podjęte w Instytucie Socjologii UAM przez zespół uformowany i kierowany przez Zbigniewa Tyszkę. Ich zadaniem było ukazanie społeczno-

¹⁴ Z. Tyszka, *Proces formowania się Poznańskiej Szkoły Socjologicznych Badań nad Rodziną* „Roczniki Socjologii Rodziny,” 1990, t. 1, s. 10.

strukturalnych uwarunkowań współczesnej rodziny polskiej. Na zorganizowanej w 1973 r. w Poznaniu konferencji, poświęconej socjologii rodziny, zaprezentowano m.in. efekty działalności badawczej zespołu poznańskiego, która koncentrowała się niemal w całości wokół problemu: klasowo-warstwowe, społeczno-zawodowe i środowiskowe (typu: wieś-miasto) uwarunkowania struktury rodziny i procesów życia rodzinnego, z uwzględnieniem świadomości rodzinnej¹⁵. Należy wspomnieć także o inspiratorskiej roli ośrodka poznańskich socjologów w stosunku do „badaczy rodziny w skali całego kraju, wyrażającej się w permanentnym organizowaniu ogólnopolskich sympozjów naukowych poświęconych rodzinie”¹⁶.

Pierwsze ogólnopolskie forum dyskusyjne (konferencja w 1973 roku), stało się inspiracją do kolejnych sympozjów organizowanych przez poznański ośrodek w latach: 1977, 1979, 1984, 1985, 1987, 1988, 1990. Był to również jeden ze sposobów (oprócz propozycji rozwiązań metodologicznych szkoły poznańskiej) integracji badań nad rodziną. Dlatego właśnie w Poznaniu zlokalizowano na UAM w 1976 roku centrum koordynacyjne ogólnopolskiego problemu badawczego poświęconego współczesnym rodzinom polskim. Funkcję koordynatora I stopnia pełnił prof. Zbigniew Tyszka. Programy centralnie koordynowane w latach 1976-1990 skupiły większość ośrodków zajmujących się problematyką rodziny i większość badaczy problemów rodziny z tych ośrodków. Jednym z głównych celów, jaki przyświecał programom centralnie koordynowanym były badania utylitarne, wpływające na społeczną praktykę i mające na celu praktyczne zastosowanie nauk społecznych. Programy Centralnie Koordynowane sformułowały cztery podstawowe zasady oddziaływania rezultatów badawczych nauk społecznych na praktykę społeczną.

Były to następujące reguły:

1. Prowadzenie badań utylitarnych, jako mogących doprowadzić do w pełni wartościowych rezultatów naukowo-praktycznych, pod warunkiem jednoczesnego prowadzenia badań podstawowych, komplementarnych w stosunku do badań utylitarnych. Badania podstawowe umiejscawiają interesujący nas przedmiot w szerszym kontekście społecznym.

2. Interesujący nas przedmiot powinien [...] obejmować takie obszary życia społecznego, w których występują problemy praktyczno-społeczne wymagające rozwiązania, a więc stwarzające zapotrzebowanie na diagnozy, ekspertyzy, prognozy, dyrektywy postępowania, wszechstronnejsze programy działania.

3. Na podstawie pogłębionego programu badań należy sformułować „adaptatywne” dyrektywy i programy działania społecznego, tzn. takie dyrektywy, które nie mają cech raz na zawsze ustalonych, niezmiennych kanonów danych do bezwzględnej i sztywnej realizacji, lecz są wskazaniem czynnie przez realizatorów przystosowanymi do zmiennych układów zdarzeń i sytuacji.

¹⁵ M. Łączkowska, *Przyczynek do charakterystyki metodologii Poznańskiej Szkoły Socjologicznych Badań nad Rodziną*, [w:] Z. Tyszka, (red), *Poznańska Szkoła Badań nad Rodziną. Metodologia i jej zastosowanie*, Poznań 1990.

¹⁶ Z. Tyszka, *Proces formowania się Poznańskiej Szkoły Socjologicznych Badań nad Rodziną*, [w:] „Roczniki Socjologii Rodziny”, 1990, t.1, s. 10.

4. Praktycy społeczni powinni być współtwórcami programów działania i jest to także warunek efektywności tych programów.

Oczywiście nie jest tak, iż tylko znaczące opracowania, tak o charakterze empirycznym, jak i teoretycznym powstawały jedynie w obrębie programów centralnych w socjologii rodziny. Należy – dla pełni obrazu – wspomnieć także o wybitnych i zasłużonych badaczach, a właściwie zespole socjologów rodziny, animatorów prac Zarządu Głównego TRR. Działacze ci i jednocześnie badacze zajmowali się przede wszystkim popularyzacją wiedzy o rodzinie i oddziaływaniem na praktykę społeczną (zwłaszcza w zakresie doradztwa i orzecznictwa rodzinnego).

Natomiast prace prowadzone w ramach Programów Centralnych miały duże znaczenie dla pozyskania wiedzy na temat potrzeb społecznych rodziny, jej zagrożeń, głównych problemów, takich jak: potrzeby seniorów rodziny, dezintegracja i patologia rodziny, aktywizacja zawodowa kobiet, niepełność rodziny, cykle życia rodziny, skutki jej przeobrażeń w wyniku industrializacji i urbanizacji dla różnych kategorii rodzin, warunki bytowe rodziny etc. Nie tylko odegrały one rolę diagnostyczną, wzbogacającą obraz i dorobek polskiej socjologii rodziny, lecz także przyczyniły się do ułatwień w przewyciężaniu krytycznych bądź trudnych sytuacji życiowych oraz ominięcia niektórych zagrożeń.

Centralne Programy były rozmaicie oceniane przez różnorodne gremia. Argumenty krytyczne, które wysuwano, były tego rodzaju, że część gorzej funkcjonujących programów badawczych nie miała wyraźnie skoordynowanych i skorelowanych problemów i stanowiła raczej luźne i dość przypadkowe zrzeszenie badaczy pod czymś formalnym kierownictwem. Pomijając aspekty dysfunkcyjne, większość dyscyplin i subdyscyplin naukowych objęta była tym systemem finansowania badań. Systemy te zaczęły funkcjonować począwszy od 1976 roku, a skończywszy na 1990 roku. Zamykały się w pięcioletnich cyklach. Znalezienie się w kręgu centralnie skoordynowanego problemu międzyresortowego oznaczało uzyskanie pieniędzy na prowadzenie badań. Bez tego wytwarzała się sytuacja uniemożliwiająca niejednokrotnie realizację zamierzeń badawczych. Zdaniem prof. Zbigniewa Tyszki (pomijając przypadki niewłaściwie funkcjonujących programów, co nie dotyczyło sytuacji socjologii rodziny), korzystna była integracja badań i określenie priorytetów, programy te bowiem w przypadku socjologii rodziny faktycznie działały na rzecz integracji nauki i współpracy badaczy.

W programach centralnych przyjmowano zasadę trójstopniowej syntezy wyników badań, tj. w ramach: tematów, grup tematycznych oraz w ramach całego programu. Podsumowując dorobek programów badań socjologicznych nad rodziną, należy podkreślić, iż badania prowadzone w ramach centralnych programów badawczych miały na celu nie tylko socjologiczne syntezy badań empirycznych, tzn. wzbogacenie stanu wiedzy socjologii rodziny i ściślejsze określenie jej paradygmatu teoretyczno-metodologicznego, lecz także zaspokojenie potrzeb praktyczno-społecznych, m.in. przez zastosowanie wiedzy o rodzinie w polityce społecznej, w poradnictwie małżeńskim, rodzinnym, wychowawczym.

Dorobek polskiej socjologii uzyskany w wyniku realizacji centralnych programów badawczych jest wielostronny. Wynika on w znacznej mierze z konsekwentnie realizowanego programu Poznańskiej Socjologicznej Szkoły Badań nad Rodziną. Dzięki nim ukierunkowano i zintegrowano znaczną część badań nad rodziną w kraju oraz dokonano syntezy rozproszonych przedtem badań nad współczesnymi rodzinami polskimi. „Mimo wygaśnięcia tych programów, Poznańska Szkoła kontynuowała badania nad poszczególnymi typami współczesnych rodzin polskich, z uwzględnieniem ich struktury i funkcji. Stworzyło to pewną szansę na ciągłość badań nad polskimi rodzinami współczesnymi, na dalszą syntezę i systematyzację oraz porównanie danych o rodzinie”¹⁷.

PROBLEMY TRANSFORMACJI A PRAKTYKA BADAWCZA SOCJOLOGII RODZINY

Od roku 1989 z inicjatywy prof. Zbigniewa Tyszki powstają „Roczniki Socjologii Rodziny”, czasopismo o ściśle naukowym charakterze, które chociaż adresowane jest do elitarnego kręgu czytelników-specjalistów, to jednak również ma na celu „aplikację” multidyscyplinarnej wiedzy o rodzinie. Tak więc wraz z transformacją, po wygaśnięciu programów centralnych, prof. Zbigniew Tyszka i kierowany przez niego poznański zespół w inny sposób zaczął realizować rolę integratora. Starał się on i pracownicy zabiegał o współpracę socjologów w zakresie publikacji ważkich dokonań w polskiej socjologii rodziny, zamawiając u autorów artykuły syntetyzujące ich najświeższe dokonania badawcze. Cel ten dobrze udało się zrealizować, a pismo faktycznie połączyło współpracą wielu badaczy, choć w luźniejszej współpracy niż przedtem, co nie dziwi, gdyż system indywidualnych grantów opiera się naturalnie na zupełnie przeciwnych przesłankach niż programy centralne. Obok „Roczników Socjologii Rodziny” funkcjonował na rynku także kwartalnik „Problemy Rodziny”, redagowany począwszy od połowy lat 60., wydawany przez TRR.

„Problemy Rodziny”, w odróżnieniu od „Roczników Socjologii Rodziny”, od samego początku stawiały sobie cele jednoznacznie określone jako „popularnonaukowe”, stanowiąc w pewnej mierze odzwierciedlenie i popularyzację działalności badawczej prowadzonej przez Ośrodek Badań nad Współczesną Rodziną Zarządu Głównego TRR. Od roku 2002 kwartalnik ten zastąpiony został przez niezależny periodyk „Małżeństwo i Rodzina”, który kontynuuje linię i profil poprzedniego pisma, dzięki redakcji naukowej p. Zofii Dąbrowskiej-Caban, tak poprzedniego, jak i obecnego redaktora odrodzonego pisma. Także „Roczniki Socjologii Rodziny”, począwszy od nr XVI, z powodu śmierci prof. Zbigniewa Tyszki w czerwcu 2003 roku, będą ukazywały się już pod redakcją naukową prof. Anny Kotlarskiej-Michalskiej, która od samego początku współtworzyła wraz z prof. Z. Tyszką profil tego czasopisma oraz dorobek Poznańskiej Socjologicznej Szkoły Badań nad Rodziną.

¹⁷ A. Wachowiak, *Socjologia rodziny*, op. cit.

Fakty te w dużej mierze już teraz decydują o utrzymaniu rangi pisma, tak nie tylko znaczącego, co współdecydującego o upowszechnianiu dorobku naukowego socjologii rodziny w Polsce. Dziś, gdy wiele publikacji naukowych nie wychodzi często poza punkty sprzedaży własnych wydawnictw, rola takich jak to czasopism dodatkowo wzrasta. Doświadczenia transformacji ustrojowej „zobowiązują do oceny jej rezultatów równoległe z różnych – uzupełniających się, ale często i krzyżujących punktów widzenia”¹⁸. Dla socjologa rodziny najważniejsze jest oczywiście pytanie, w jaki sposób przyjęty kierunek i tryb transformacji oddziałuje na jakość życia rodzin” i w jaki sposób modyfikuje ich funkcje. Jakość życia rodzin może być mierzona według różnych kryteriów i na różnych płaszczyznach życia rodzinnego, podobnie jak zakres i typy wybranych ich funkcji. Kumulacja różnego rodzaju zagrożeń społecznych związanych z transformacją sprzyjała jednak koncentrowaniu się socjologów rodziny bardziej na rodzinach i obszarach zwiększonego ryzyka, aniżeli na całokształcie problematyki badawczej, będącej domeną socjologii rodziny en bloc.

Jest to oczywiście kwestią przyjęcia określonych, koniecznych priorytetów. Powody ich przyjęcia są przynajmniej dwa: 1) konieczność nadażania za tempem przemian społecznych, ich rejestru, opisu, diagnozy i prognozy; 2) pilna bieżąca konieczność „aplikacji” tej wiedzy, zwłaszcza w chwili obecnej, z czym wiąże się wkraczanie wielu socjologów rodziny na obszar bliski polityce społecznej (która, tak czy owak, w wielu obszarach dotyczy rodziny), a której ogólne kierunki się wypracowuje. „Polska weszła na drogę transformacji jako kraj o bardzo skromnym poziomie życia [...] Tym dotkliwiej odczuwane jest skokowe zubożenie społeczeństwa, stanowiące pierwszy efekt neoliberalnej terapii”¹⁹.

Plagą okresu transformacji w Polsce jest bezrobocie i recesja gospodarcza. Drużynie miejsce w opisach socjologicznych okresu transformacji stanowią nowi przedsiębiorcy. Coraz też więcej miejsca zajmują badania nad kategorią tzw. nowych biednych, jak i beneficjentów transformacji, a także nad tworzącą się klasą średnią. Zmiana w realizacji funkcji ekonomicznej pociąga za sobą także analizę zmian w realizacji pozostałych funkcji, które podlegają modyfikacji tak co do sposobu, jak i zakresu ich realizacji. W nurcie badań nad konsekwencjami zagrożeń mieści się tematyka zagrożeń realizacji funkcji opiekuńczo-wychowawczej w rodzinach bezrobotnych, rezygnacja z niektórych form opieki i wychowania nad dziećmi, sytuacja dzieci i rodzin w świetle badań nad bezrobociem w zależności od czasu jego trwania w uwarunkowaniach regionalnych i środowiskowych, nowe zjawisko, jakim jest dorywcza praca zarobkowa dzieci w rodzinach bezrobotnych – dzieci w wieku szkolnym, a także zagadnienia związane z bezrobociem, jako zjawiskiem wymuszającym rezygnację z planów kształcenia dzieci oraz aktywność zawodową ludzi starszych.

¹⁸ J. Danecki, B. Rysz-Kowalczyk, *Kwestie społeczne. Świadectwo danych*, s. 7.

¹⁹ J. Danecki, B. Rysz-Kowalczyk (red.), *Kwestie społeczne...*, s. 8.

Bada się też – na szerszą skalę – konsekwencje bezrobocia dla rodzin wiejskich, transformacji w odniesieniu do problematyki wiejskiej. Wśród katalogu problemów najnowszych znajdują się także kwestie nieuchronnych zmian oblicza środowiska wiejskiego w związku w wejściem Polski do Unii, a zwłaszcza – mentalności ekonomicznej ludności wiejskiej.

Nowym problemem w socjologii rodziny jest też wzrost (w wyniku postępującej konwergencji wzorów wartości i obyczajowości małżeńsko-rodzinnej) tzw. postmodernistycznych form małżeństwa i rodziny, do których należą różne zmodyfikowane typy rodzin monoparentalnych. Zagadnienia te w coraz szerszym zakresie pojawiają się na warsztacie polskich socjologów rodziny mniej więcej dopiero od ostatniej dekady. „Współczesne rodziny polskie podlegają dwóm przeciwstawnym sobie procesom. Z jednej strony na ich wzory zachowań, styl życia, mentalność ich członków, wpływają makrostruktury społeczne, z którymi one są związane, z drugiej należy docenić podmiotowość rodziny, wpływ aktywności rodziny jako małej struktury społecznej na zewnętrzne układy społeczne.

Rodzina jako zmienna niezależna może być siłą sprawczą, czy współsprawczą, działającą na zewnątrz w różnych strefach życia społecznego. Może rodzina również – jako zmienna niezależna występująca przeciwieństwo w postaci małej grupy i instytucji społecznej – wpływać na procesy i układy wewnątrzgrupowe w niej zachodzące, to znaczy na funkcjonowanie jej członków, układy ich ról społecznych, pozycji społecznych, na wypełnianie poszczególnych funkcji rodzinnych, na wzajemne wewnątrzrodzinne interakcje, na osobowość członków rodziny”²⁰.

Rodzina rozpatrywana jako zmienna zależna, uwarunkowana przez zewnętrzne układy społeczne i ich przeobrażenia, w głównej mierze przez socjologów rodziny badana jest przez pryzmat oddziaływania na nią niekorzystnych czynników transformacji. Z drugiej strony, wiele się mówi w socjologii rodziny po transformacji – o upodmiotowieniu rodziny (w różnych zakresach), w trosce o jej losy. „Śledzenie podmiotowości rodziny, jej zakresu, wyodrębnienia jej jako zmiennej niezależnej przemian, choć jest bardziej rozłożone w czasie, ale daje w dłuższych odcinkach czasu efekty kumulacyjne”²¹.

Kierunek tych badań dotyczy w głównej mierze takich kwestii, jak: aspiracje edukacyjne różnych kategorii rodzin, zadania rodziny w realizacji celów zdrowotnych, rola rodziny w edukacji zdrowotnej, rodzina wobec choroby jej członka, chorób terminalnych i śmierci, badania wewnętrznych czynników kształtujących więź rodzinną. Konieczność wielostronnej adaptacji rodziny do nowych warunków społecznego współżycia, w tym również do gospodarki rynkowej, sposoby i trudności tej adaptacji, wskazują socjologiczne badania nad rodziną prowadzone po roku

²⁰ Z. Tyszka, *Relacje i oddziaływania zachodzące między strukturą społeczną a rodziną*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Rodziny polskie u progu lat dziewięćdziesiątych*, Poznań 1991, s. 33.

²¹ Tamże, s. 35

1990, tak w zakresie nowej problematyki wynikającej z powstawania odmiennych jakościowo zjawisk społecznych, jak i w zakresie problemów kontynuowanych.

Generalnie, katalog kontynuowanych problemów badawczych tych sprzed transformacji oraz problematyki nowej, tej po transformacji, według geografii ośrodków akademickich w Polsce, wyspecjalizowanych w tej problematyce, wygląda następująco:

1. Ośrodek krakowski – wyspecjalizował się w analizie problematyki komunikacji w małżeństwie, postaw rodzicielskich, małżeństw rekonstruowanych i powtórnym oraz relacjami pomiędzy światopoglądem religijnym a sukcesem małżeńskim.

2. Ośrodek lubelski – zaznacza się zwłaszcza w penetracji problematyki: rodzina a zdrowie, funkcjonowanie rodziny w sytuacji choroby któregoś z jej członków lub śmierci, międzypokoleniowa więź w rodzinie – w różnych kategoriach rodzin.

3. Ośrodek rzeszowski podobnie – bada rolę rodziny w zmaganiu się ze stresem wywołanym chorobą somatyczną.

4. Ośrodek słupecki – kontynuuje badania rodzin monoparentalnych.

5. Ośrodek białostocki bada socjalizację w zróżnicowanych etnicznie i wyznaniowo rodzinach, zróżnicowanie wartości i dążeń w rodzinach rzymskokatolickich i prawosławnych oraz postawy tolerancji religijnej w rodzinach społeczności zróżnicowanej wyznaniowo.

6. Ośrodek wrocławski bada uwarunkowania destabilizacji rodziny, style wychowania w rodzinie oraz korelacje pomiędzy warunkami mieszkaniowymi a rozwodami.

7. Ośrodek warszawski analizuje społeczne problemy rodzin patogenicznych i życie rodzinne osób niepełnosprawnych, rodzinne uwarunkowania patologii, relacje między członkami w rodzinach rekonstruowanych – w zależności od ich typów, cykle życia rodziny i jej potrzeby, społeczne i rodzinne uwarunkowania rozwodów, style życia rodziny a zachowania zdrowotne młodzieży, patologie życia rodzinnego na wsi, problemy rodzin dysfunkcyjnych na wsi oraz problemy wiejskiej starości.

8. Ośrodek bydgoski nadal koncentruje się na badaniu zróżnicowanych typów współczesnych rodzin wiejskich, ze szczególnym uwzględnieniem sposobów realizowania przez nie wybranych funkcji oraz badaniu rodzin wojskowych.

9. Ośrodek gdański podjął stosunkowo nową problematykę badań nad samotnością i osamotnieniem w rodzinie, a także problematykę potrzeb ludzi starych i ich rodzin w zmieniającej się rzeczywistości ekonomicznej w Polsce, kontynuując nurt badań nad funkcjonowaniem rodzin marynarskich, a także samych marynarzy w warunkach rejsów dalekomorskich.

10. Ośrodek szczeciński, podobnie jak słupecki (z którym współpracuje), penetruje wybrane problemy rodzin monoparentalnych, a także zagadnienia postaw i opieki rodzicielskiej nad dzieckiem w młodszym wieku szkolnym.

11. Ośrodek opolski zajmuje się problematyką wychowania w rodzinie niepełnej.

12. Ośrodek koszaliński wyspecjalizował się w problematyce socjalizacji i wychowania dzieci w zróżnicowanych pod względem dzietności rodzinach, a także w zagadnieniach rodzin jako środowiska wychowania dziecka przedszkolnego.

13. Ośrodek poznański dokonuje końcowej syntezy rezultatów badań uzyskanych w ramach centralnie koordynowanych problemów badawczych (1976-1990), dokonując dalszej rozbudowy systemu metodologicznego badań nad rodziną, a także kontynuuje problematykę badań nad: systemami wartości małżeństw polskich w różnych fazach ich rozwoju, osamotnieniem w rodzinie, przeobrażeniami modelu rodziny w Polsce, stanem rodzin polskich w latach dziewięćdziesiątych. Zajmuje się także problematyką stosunków międzypokoleniowych i międzyosobowych w rodzinie w kontekście rozwoju jednostki oraz wychowaniem religijnym w rodzinach katolickich w mieście i na wsi.

14. Ośrodek łódzki zajmuje się problematyką małżeństw niepełnosprawnych, pomocą w rozwoju dziecka i rodzinie, problematyką adopcji oraz determinantami sukcesu małżeńskiego, a także problemem biedy w rodzinie i jej następstwami.

Trudno dziś wyobrazić sobie na serio socjologię, psychologię społeczną, czy też psychologię rozwojową w wyizolowaniu od spraw rodziny. Dlatego prężny rozwój polskiej socjologii rodziny, całościowy rejestr zachodzących w niej zjawisk, stanowi warunek sine qua non jej rozwoju, możliwości praktycznego zastosowania oraz zaprogramowanego wzrostu jej roli w rozwiązywaniu problemów praktycznych.

PODSUMOWANIE

Wysoki poziom naukowy polskiej socjologii rodziny, podejmowane w jej ramach zagadnienia o dużej doniosłości społecznej, duży zakres komplementarności tych badań – dawały i dają podstawę do pełnej rekonstrukcji przebiegu określonych procesów społecznych w odniesieniu do polskiej rodziny oraz dynamiki funkcjonowania różnych kategorii rodzin współczesnych²². Ogromna w tym zasługa prof. Zbigniewa Tyszki, należącego do grona wybitnych polskich familiologów oraz założonej przez Niego Poznańskiej Socjologicznej Szkoły Badań nad Rodziną. Miejsce polskiej socjologii rodziny w całokształcie dorobku polskiej socjologii, stopień jej zaawansowania, mierzony takimi kryteriami, jak: ciągłość rozwoju dyscypliny, stosowane metody i techniki badawcze oraz ogólne założenia teoretyczno-metodologiczne, zakres prowadzonych badań oraz uzyskane efekty badawcze – wszystko to pozwala z optymizmem spoglądać na dalsze perspektywy socjologicznych badań nad rodziną w Polsce, tak w zakresie nauki, jak i praktyki. Podejmowanie przez polską socjologię rodziny „zagadnień o dużej społecznej doniosłości, nawiązujących wyraźnie do zjawisk i procesów rozgrywających się w szerszej skali społecznej,

²² A. Wachowiak, *Narodziny...*, op. cit. s. 204.

duży zakres komplementarności tych badań²³ dawały i dają podstawę do pełnej rekonstrukcji przebiegu procesów społecznych, oddziałujących na rodzinę i przebiegających w rodzinie oraz dynamiki funkcjonowania różnych kategorii polskich rodzin współczesnych.

LITERATURA

- Adamski F., *Hutnik i jego rodzina*, Katowice 1966
- Adamski F., *Wstęp*, [w:] F. Adamski, *Modele małżeństwa i rodziny a kultura masowa*, Warszawa 1970
- Danecki J., Rysz-Kowalczyk B. (red.), *Kwestie społeczne i krytyczne sytuacje życiowe u progu lat dziewięćdziesiątych*, Warszawa 1994
- Kluzowa K., *Badania nad rodziną w krakowskim ośrodku socjologicznym*, [w:] *Roczniki Socjologii Rodziny* 1991, t. 3
- Komorowska J., *Przemiany rodziny polskiej*, Warszawa 1975
- Komorowska J., *Rodzina wielkomijska*, [w:] J. Piotrowski (red.), *Socjologiczne zagadnienia stolicy i aglomeracji*, Warszawa 1969
- Kotlarska-Michalska A., *Funkcja opiekuńczo-zabezpieczająca wielkomijskich rodzin pracowniczych*, Poznań 1990
- Kotlarska-Michalska A. (oprac.), *Bibliografia prac opublikowanych w latach 1988-1990 związanych z realizacją centralnego programu badawczego „Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich.”* Poznań 1991
- Krzywicki L., *Pierwociny więzi społecznej. Rozwój moralności. Z psychologii życia zbiorowego*, Warszawa 1921
- Łączkowska M., *Przyczynek do charakterystyki metodologii Poznańskiej Szkoły Badań nad Rodziną*. [w:] Z. Tyszka (red.), *Poznańska Szkoła Badań nad Rodziną. Metodologia i jej zastosowania*, Poznań 1990
- Markiewicz W., *Socjologia w okresie dwudziestolecia Polski Ludowej*, [w:] *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1964, nr 4, cyt. za: J. Włodarek, *Socjologia wychowania w Polsce*, Poznań 1991, s. 81
- Nowak A., *Podstawowe narzędzia analizy form życia rodzinnego*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Poznańska Szkoła Badań nad Rodziną. Metodologia i jej zastosowania*, Poznań 1990
- Piotrowski J., *Praca zawodowa kobiety a rodzina*, Warszawa 1963
- Piotrowski J., *Aktywność zawodowa kobiet zamężnych i wynikające z niej potrzeby rodziny*, Warszawa 1969
- Siemieńska R., *Nowe życie w nowym mieście*, Warszawa 1969
- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, cz. I i II, PWN 1981
- Szacki J., *Sto lat socjologii polskiej*, Wybór tekstów pod red. J. Szackiego, PWN 1995
- Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1986
- Tyszka Z. (red.), *Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich*, Poznań 1991
- Tyszka Z., *Rodziny robotnicze w Polsce*. Warszawa 1977
- Tyszka Z., *Socjologiczne badania nad rodziną z uwzględnieniem interdyscyplinarnej współpracy*, „Kultura i społeczeństwo.” 1980, nr 2
- Tyszka Z., *Socjologia rodziny*, Warszawa 1979
- Tyszka Z., *Rodziny współczesne w Polsce*, Poznań 1982
- Tyszka Z. (red.), *Rodzina a struktura społeczna*, Bydgoszcz 1984
- Tyszka Z., *Z metodologii badań socjologicznych nad rodziną*, Poznań 1991
- Tyszka Z. (red.), *Rodziny polskie pierwszej połowy lat osiemdziesiątych*, Poznań 1987
- Tyszka Z., *Syntetyzujące podsumowanie dorobku badawczego Problemu W.11.9 „Stan i przeobrażenia współczesnych polskich rodzin w latach 1976-1985.” (raport)*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Rodziny polskie u progu lat dziewięćdziesiątych*, Poznań 1991

²³ K. Kluzowa, *Badania nad rodziną w krakowskim ośrodku socjologicznym*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, 1991, t. 3.

- Tyszką Z. (red.), *Analiza przemian wybranych kategorii rodzin polskich*, Poznań 1990
- Tyszką Z. (red.), *Badania nad rodziną a praktyka społeczna*, Poznań 1991
- Tyszką Z., *Rodziny bezrobotnych robotników*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, 1992, t. 4
- Tyszką Z., Wachowiak A., *Podstawowe pojęcia i zagadnienia socjologii rodziny*. Podręcznik dla studentów, Poznań 1997
- Wachowiak A., *Socjologia rodziny w Polsce. Narodziny i rozwój*, Poznań 1994
- Wachowiak A. (red.), *Jak żyć. Wybrane problemy jakości życia*, Poznań 2002
- Ziemska M., *Spoleczne konsekwencje integracji i dezintegracji rodziny*, Warszawa 1986
- Ziemska M., *Integracja małżeństwa i rodziny. Jej podstawy i konsekwencje*, Warszawa 1990